

5: GRENZEN AAN DE GROEI. MILIEU ALS SPEERPUNT VAN DE RADIKALEN

Chris Hietland

Inleiding

Tienduizend handtekeningen overhandigde een delegatie van het PPR-partijbestuur op 24 maart 1976 aan minister Irene Vorrink op het departement van Volksgezondheid en Milieuhygiëne. Het was het hoogtepunt van een PPR-actie tegen spuitbussen met niet-afbreekbare drijfgassen. Verontrustende onderzoeken wezen erop dat deze drijfgassen zouden kunnen leiden tot de aantasting van de ozonlaag, waardoor de mens in toenemende mate werd blootgesteld aan gevaarlijke ultraviolette zonnestraling. De boodschap die de PPR wilde overbrengen stond kernachtig en in niet mis te verstane bewoordingen op twee menshoge spuitbussen die deel uitmaakten van de PPR-delegatie: als er niets gedaan werd tegen spuitbussen met drijfgassen, zou de aantasting van de ozonlaag leiden tot veel meer gevallen van huidkanker en uiteindelijk zelfs een bedreiging vormen voor alle leven op aarde. Dat risico mocht niet worden genomen. PvdA-minister Vorrink, lid van het door de PPR gesteunde kabinet-Den Uyl, moest de productie van deze spuitbussen aan banden leggen.¹

De antispuitsbusactie van de PPR was op dat moment al ruim een jaar gaande. In de zomer van 1974 hadden Amerikaanse wetenschappers voor het eerst gepubliceerd over het gevaar van de drijfgassen voor de ozonlaag. Parlementariërs Erik Jurgens en Leo Jansen stelden namens de PPR in december van dat jaar vragen over deze kwestie aan de minister. Minister Vorrink wees erop dat er nog veel onbekend was en vond het daarom onverantwoord om maatregelen te nemen. In februari 1975 besloot het PPR-bestuur een actie op te zetten onder leiding van partijbestuurslid Stéphanie Brokerhof. Zij verzamelde materiaal over de kwestie, vertaalde de informatie in voor het grote publiek leesbare vorm en verspreidde dit naar de media, milieugroepen, vakbonden en consumentenorganisaties.²

De PPR zette in op een koopstaking van spuitbussen met niet-afbreekbare drijfgassen. Plaatselijke PPR-actiecentra werden opgeroepen om de koopstaking te steunen, plaatselijke actiegroepen te mobiliseren, te posten bij

winkels en consumenten te overtuigen.³ Voor een kwartje konden PPR-leden en andere sympathisanten een speciaal ontworpen poster kopen, waarmee op beeldende wijze de boodschap over het gevaar van de spuitbusgassen werd verspreid. 'Spuitbus zonde' stond in grote letters op het affiche. De PPR ontving steunbetuigingen van de PvdA en de PSP, en ook milieuorganisatie Aktie Strohalm en consumentenorganisatie Konsumenten Kontakt schaar-den zich achter de actie.⁴

Alle aandacht voor de gevolgen van drijfgassen in spuitbussen sorteerde enig effect. In de zomer van 1975 bleek dat de verkoop van spuitbussen in Nederland met zo'n 20 procent was gedaald. Enkele producenten kondigden aan dat zij de betreffende drijfgassen niet meer zouden gebruiken in hun producten. Na een nieuw verontrustend Amerikaans rapport kondigde de minister in 1977, in reactie op vragen van de PPR, eerste voorzichtige maatregelen aan. Zo werden fabrikanten een jaar later verplicht tot het plaatsen van een waarschuwing op spuitbussen met ozongevaarlijke stoffen.⁵ Uiteindelijk duurde het nog tot 1987 voordat een internationaal verdrag gesloten werd om het gebruik van deze drijfgassen te beperken.⁶ PPR-Tweede Kamerlid Peter Lankhorst, die vond dat het verdrag niet ver genoeg ging, wees nog fijntjes op het feit dat de PPR al ruim tien jaar eerder de gevaren van spuitbussen had aangekaart: 'Dat vond iedereen, net als ons pleidooi voor windmolens, toen gek. Nu weet men hopelijk beter.'⁷

De antispuitbusactie was in een aantal opzichten tekenend voor de milieupolitiek van de PPR. Ten eerste was het milieu voor de partij in de jaren zeventig en tachtig een belangrijk politiek thema. Het was een van de speerpunten van de PPR. Dat de radicalen nadrukkelijk de aandacht wilden vestigen op de aantasting van de ozonlaag en zich zodoende met dit thema profileerden was daarom geen toeval. De antispuitbusactie illustreert bovendien dat de radicalen politieke strijd niet wilden beperken tot de parlementaire arena. Daar lag weliswaar de prioriteit van de partij, maar idealiter versterkten parlementaire en buitenparlementaire actie elkaar. Tot slot laat de antispuitbusactie zien dat de PPR veel belang hechtte aan persoonlijke keuzes die mensen maakten met het oog op het milieu. De partij richtte zich niet alleen op de verantwoordelijke minister, maar wilde met een kopersstaking juist consumenten bewust maken en stimuleren tot milieubewuste keuzes.

In dit hoofdstuk draait het om de PPR en het milieu. Hoe groeide het milieu uit tot een van de centrale thema's van de partij? Wat hield de visie van de PPR op het vraagstuk van milieu en milieubeleid in, en in hoeverre lukte het de PPR om ten tijde van het kabinet-Den Uyl haar standpunten te vertalen in beleid? En, niet onbelangrijk, kon de partij een brugfunctie vervullen tussen actiegroepen en het parlement? De nadruk ligt op de jaren zeventig. In dat decennium beleefde de partij haar hoogtijdagen: de milieuvisie werd ontwikkeld en de PPR was regeringspartij. Toch blijken haar idealen verrassend actueel.

Milieu als speerpunt

Het onderwerp milieu mocht in de jaren zeventig en tachtig een van de speerpunten van de PPR zijn, bij de oprichting van de partij in april 1968 was dat bepaald niet zo. Het milieuvraagstuk werd in de beginperiode niet als een van de belangrijke thema's gezien. Dat blijkt duidelijk uit het werk van het 'centraal program comité', dat na het oprichtingscongres in het leven werd geroepen om het programma van de PPR samen te stellen. Dit comité, onder voorzitterschap van voormalig KVP-Tweede Kamerlid Harry van Doorn, riep op zijn beurt tien programcommissies in het leven die zich zouden buigen over de verschillende onderdelen van het programma. Politieke en staatkundige vernieuwing, democratisering van de samenleving in het bijzonder het bedrijfsleven, vredespolitiek: voor verschillende thema's die kenmerkend zouden worden voor het profiel van de PPR werden aparte commissies ingesteld, maar voor milieupolitiek gold dat niet.⁸

Dit was terug te zien in het ontwerpprogramma dat in december 1968 ter discussie werd voorgelegd aan de leden van de PPR. Het bestond uit honderd punten, die de 'denk- en werkrichting' van de radicalen zouden moeten aangeven. PPR-leden die zich zorgen maakten over milieuvervuiling zouden vergeefs hebben gezocht naar een programmapunt waarmee op dat gebied stelling werd genomen.⁹ In het uiteindelijke programma van de PPR, dat de partijleden op twee opeenvolgende congressen in 1969 vaststelden, werd het thema milieu alsnog aangesneden. In de inleiding bij het deelhoofdstuk 'Leven in Nederland' verklaarde de partij bij het samenstellen van het programma de 'zucht naar volledigheid' te hebben uitgebannen, maar, zo werd toegevoegd, men zal 'ook zo wel willen geloven dat de PPR tegen vervuiling is van lucht en water'. Voor de zekerheid werd er toch een programmapunt aan gewijd: 'Er moeten afdoende maatregelen komen tegen geluidshinder en tegen verontreiniging van water, lucht en bodem.'¹⁰ Veel urgentie sprak er al met al niet uit. Opvallender was een ander standpunt dat de PPR in 1969 tot het hare maakte: gratis openbaar vervoer. Pleitbezorger hiervan was Michel van Hulten, die een belangrijke rol zou spelen bij het meer nadruk geven aan het onderwerp milieu. Kenmerkend voor deze beginfase van de PPR was echter dat in Van Hultens pleidooi voor gratis openbaar vervoer allerlei voordelen werden genoemd, maar dat het milieuaspect geen rol speelde.¹¹

Het thema werd met meer urgentie in het programma aan de orde gesteld toen de PPR zich enkele jaren later opmaakte voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1971. Het waren de eerste landelijke verkiezingen waaraan de partij deelnam. 'Ons groeiend inwonertal en onze groeiende economie bedreigen in toenemende mate ons milieu,' stond in het verkiezingsprogramma. De PPR wilde daarom '[o]nmiddelbaar [een] geïntegreerde aanpak van alle milieuproblemen.'¹² Ook de samenwerking met de PvdA en D66 droeg

eraan bij dat milieupolitiek prominenter op de agenda kwam te staan. In de aanloop naar de verkiezingen op 28 april 1971 presenteerde de PPR samen met deze partijen een schaduwkabinet, een primeur in de Nederlandse politiek. Al sinds haar oprichting was de PPR voorstander van progressieve samenwerking, en de radikalen zagen de vorming van het schaduwkabinet als een aanloop naar de vorming van een progressieve volkspartij.¹³ Namens de PPR zaten lijsttrekker Jacques Aarden en tweede man Bas de Gaay Fortman in het zelfverklaarde alternatieve kabinet, dat geleid werd door PvdA-leider Joop den Uyl.¹⁴ Om het initiatief kracht bij te zetten publiceerden de drie progressieve partijen een gezamenlijk regeringsprogramma op hoofdlijnen. D66 besteedde in haar eigen programma van 1971 al relatief veel aandacht aan milieupolitiek.¹⁵ Dit vertaalde zich ook in het gezamenlijke programma, waarin de PvdA, D66 en de PPR de 'direkte bedreiging van onze leefbaarheid, met name wat de zuiverheid van ons leefmilieu betreft' tot een van de nieuwe kernproblemen van het land bestempelden.¹⁶ Overigens was het niet D66, maar de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) die in 1967 als eerste Nederlandse politieke partij substantieel aandacht in haar verkiezingsprogramma besteedde aan de 'verontreiniging van het leefmilieu'. Terwijl D66 en de PvdA in dat jaar nog slechts een enkel punt hieraan wijdden, nam de PSP een hele paragraaf over dit thema op.¹⁷

Milieubewustzijn

De toenemende aandacht voor milieu bij de PPR en andere politieke partijen weerspiegelde het groeiende milieubewustzijn onder de Nederlandse bevolking in die jaren. Schadelijke effecten op de leefomgeving van de naoorlogse industrialisatie en economische groei werden duidelijk merkbaar. Luchtvervuiling, waterverontreiniging en geluidshinder riepen verontwaardiging op.¹⁸ 'Rijnmond in ademnood', stond bijvoorbeeld op 13 oktober 1970 in grote letters op de voorpagina van de sociaaldemocratische krant *Het Vrije Volk*. Ook andere kranten en media berichtten die dagen over de wolk van verontreinigde lucht die door het warme, mistige, windstille weer enkele dagen als een deken boven het Rijnmondgebied bleef hangen. Honderden mensen meldten irritatie aan ogen en slijmvliezen. Duizend leerlingen van een school in Vlaardingingen werden eerder naar huis gestuurd vanwege klachten over keelpijn, hoofdpijn en tranende ogen.¹⁹ Dergelijke gebeurtenissen lokten niet alleen protesten uit, bijvoorbeeld tegen de vestiging van Hoogovens op de Maasvlakte, maar verhoogden ook in meer algemene zin het milieubewustzijn in Nederland.²⁰

Dit vertaalde zich aan het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig in allerlei milieu-initiatieven en milieuorganisaties. In de jaren

1968-1969 voerden actievoerders in de hoofdstad bijvoorbeeld met succes campagne tegen de komst van een zwavelkoolstoffabriek van het Franse bedrijf Progil. In de regio Rotterdam werd in 1970 het Centraal Aksiecomitee Rijnmond opgericht. Door het hele land werden burgers actief in lokale en regionale milieuactiegroepen. Nieuwe landelijke organisaties waren onder meer Aktie Strohalm (1970), Vereniging Milieudefensie (1972), Stichting Natuur en Milieu (1972) en De Kleine Aarde (1972). De zich manifesterende milieubeweging, hoewel divers van karakter, onderscheidde zich van de oudere natuurbeschermingsbeweging. Zo richtten de nieuwe organisaties zich veelal op de kwaliteit van het leefmilieu in ruimere zin in plaats van op natuurbescherming in engere zin, al waren er ook in de jaren zeventig actiegroepen die zich inzetten voor het behoud van specifieke natuurgebieden.

Kenmerkend voor de nieuwe milieubeweging was dat het, zeker in deze beginfase, vaak om grassrootsorganisaties ging, die zich strijdvaardiger opstelden dan de oudere natuurbeschermingsorganisaties. Zo werden er buitenparlementaire acties gevoerd, met als doel, door beïnvloeding van de publieke opinie, politiek en bedrijfsleven onder druk te zetten. De nieuwe milieuactiegroepen waren niet alleen een teken van groeiend milieubewustzijn, maar ook van een bredere politisering en radicalisering, die rond 1970 in allerlei delen van de maatschappij zichtbaar werden. Een deel van de milieubeweging verbond haar activiteiten dan ook aan een meer fundamentele kritiek op de kapitalistische consumptiemaatschappij en het streven naar economische groei.²¹

De PPR ging zich vanaf begin jaren zeventig nadrukkelijker richten op wat zij maatschappijkritische burgers noemde, een heroriëntatie die echt werd doorgezet na de teleurstellende uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen van 1971. Weinig confessionele arbeiders voelden zich aangetrokken tot de PPR, terwijl de partij daarop had ingezet, met name in de zuidelijke provincies.²² Het werd bovendien duidelijk dat het ondanks de presentatie van een schaduwkabinet met de voorgenomen fusie van PvdA, D66 en PPR niet zo'n vaart zou lopen. De drie partijen hadden voorafgaand aan de verkiezingen van 1971 onder druk van D66 verklaard te streven naar de vorming van een progressieve volkspartij, maar dat stuitte binnen de PvdA op veel weerstand, en PvdA-leider Den Uyl wilde ook zelf helemaal niet zover gaan.²³

De vraag hoe het nu verder moest met de PPR drong zich op. Michel van Hulten, sinds mei 1971 lid van de Eerste Kamer, kwam na overleg met zo'n zestig PPR-leden met het Aktieplan 1971-1975, waarin hij een voorstel deed voor de programmatische en strategische koers van de partij. In de analyse die ten grondslag lag aan zijn voorstellen beklemtoonde Van Hulten dat er in het kiezersbestand van de PPR een voortgaande verschuiving optrad van een voornamelijk ex-KVP-georiënteerde groep in de richting van een 'maatschappij-kritisch georiënteerde groep'. Het was deze laatste groep die zich

volgens Van Hulten aangetrokken voelde tot de belangrijkste punten uit het PPR-programma: internationale solidariteit en het streven naar structurele maatschappelijke veranderingen. De partij moest zich op deze maatschappijkritische groep richten, zo luidde een van de punten van zijn plan:

De PPR gaat proberen de politieke vormgever te worden van een meeromvattende hervormingsbeweging, die samen zou kunnen vatten die politieke activisten die zich nu her en der richten op de bestrijding van een bepaalde maatschappelijke misstand of tekort, die daarvoor de publieke opinie wakker weten te schudden en die daarvoor ook de politieke strijd aangaan, maar die dikwijls verzuimen die tekorten in samenhang met elkaar te zien en er ook de ruimere nationale en internationale konsekwenties uit te trekken.²⁴

Van Hulten kreeg binnen de partij veel steun voor zijn voorstellen, en zijn Akteplan werd na enkele aanpassingen 'met grote instemming' aanvaard door het partijcongres.²⁵ Er waren ook tegenstanders, vooral behorend tot de zogenoemde 'vakbondsvleugel' van de partij, die wilden dat de partij een progressieve brugfunctie zou vervullen voor confessionele arbeiders. Zo stapten Paul Janssen en Annie Kessel na het congresbesluit teleurgesteld uit de partij. Beiden waren oud-KVP-parlementariërs die naar de PPR waren overgestapt en nauwe banden hadden met de katholieke vakbeweging. De radicale linkervleugel van de partij werd versterkt door de instroom van veel nieuwe, veelal jonge leden bij de PPR vanaf 1971.²⁶

Grenzen aan de groei

Naast de sterkere oriëntatie op maatschappijkritische burgers was voor het meer centraal stellen van het thema milieu vooral het rapport *The Limits to Growth* van groot belang. De conceptversie lekte in de herfst van 1971 uit. Wetenschappers van het Massachusetts Institute of Technology (MIT) hadden het opgesteld in opdracht van de Club van Rome. Met behulp van computermodellen brachten de onderzoekers de trends in kaart voor vijf mondiale ontwikkelingen (bevolking, industrialisatie, voedselproductie, natuurlijke hulpbronnen en vervuiling). De ontwikkelingen op deze gebieden werden in samenhang gezien en doorberekend tot het jaar 2100. Als er niets zou veranderen, zou de mensheid in de komende honderd jaar onvermijdelijk tegen ecologische grenzen van de aarde aan lopen, en zouden natuurlijke hulpbronnen uitgeput raken. De gevolgen voor toekomstige generaties zouden dramatisch zijn. Een vrij plotselinge en oncontroleerbare afname van de bevolking en de industriële capaciteit viel dan te verwachten.²⁷

De boodschap sloeg in als een bom. Van de vertaling, die in maart 1972 verscheen als *Rapport van de Club van Rome*, werden in Nederland in korte tijd enkele honderdduizenden exemplaren verkocht, meer dan in enig ander land ter wereld. Mogelijk had dit te maken met de negatieve effecten van de economische groei, die in Nederland steeds duidelijker werden opgemerkt, en de ontvankelijkheid voor nieuwe ideeën als gevolg van het turbulente politiek-culturele klimaat.²⁸ Het rapport had een katalyserende werking. Bezorgdheid over de aantasting van het leefmilieu bestond al, maar deze studie maakte voor velen duidelijk dat de problemen veelomvattend waren en bovendien niet op te lossen waren met symptoombestrijding. Er moest, gezien de ecologische grenzen van de planeet, op een meer fundamentele wijze iets veranderen aan het westerse consumptie- en productiemodel.²⁹

De PPR maakte zich deze boodschap van 'grenzen aan de groei' in de eerste helft van de jaren zeventig geheel eigen. De samenwerking met de PvdA en D66 werkte ook in dit verband stimulerend voor de PPR. Om het proces van progressieve samenwerking na de verkiezingen van 1971 weer verder te brengen, stelden de drie partijen aan het einde van dat jaar namelijk een zeskoppige adviesgroep in onder leiding van oud-minister en PvdA'er Sicco Mansholt, op dat moment ook vicevoorzitter van de Europese Commissie. Deze adviesgroep moest, mede in het licht van de conclusies van het rapport *The Limits to Growth*, discussievoorstellen formuleren voor structurele hervorming van de maatschappij. Namens de PPR nam later Erik Jurgens zitting in de commissie-Mansholt; andere leden waren onder meer Joop den Uyl en Hans van Mierlo. In de in maart 1972 gepresenteerde voorstellen klonk de boodschap van de Club van Rome duidelijk door: een breuk met het traditionele groeidenken was nodig, en de overheid moest meer greep krijgen op de particuliere investeringen. Nederland moest daarin een voortrekkersrol vervullen, een gidsland worden.³⁰

In de herfst van 1972 zou er aan de basis van de PPR en de andere betrokken partijen over de voorstellen van de commissie-Mansholt gediscussieerd worden. De val van het kabinet-Biesheuvel in de zomer van 1972 en het uitschrijven van nieuwe verkiezingen zorgden er echter voor dat de aandacht naar elders uitging. De aanbevelingen van de commissie waren wel een inspiratiebron voor *Keerpunt 1972*, het als regeerakkoord gepresenteerde gezamenlijke verkiezingsprogramma van PvdA, D66 en PPR. Dat bleek duidelijk uit de inleiding:

De tijd van produktie ter wille van de produktie is definitief voorbij. Een economische groei die leidt tot steeds meer goederen die steeds sneller vernieuwd moeten worden, tot meer auto's op steeds grotere wegen, brengt een steeds grotere aanslag op onze schaarse ruimte en ons leefmilieu met zich mee. Tegelijkertijd worden de natuurlijke hulpbronnen

bedreigd. (...) Het productieproces zal ondergeschikt worden gemaakt aan de voorwaarden voor een menswaardig bestaan in een leefbaar milieu voor iedereen. Radikale ingrepen in de huidige vorm van vrije ondernemingswijze produktie, met name beheersing van de partikuliere investeringen, zijn onvermijdelijk.³¹

Al met al was duidelijk dat het milieuvraagstuk prominent op de politieke agenda van de PPR was komen te staan. Het groeiende milieubewustzijn vanaf het einde van de jaren zestig, de opkomende milieubeweging, de politieke heroriëntatie van de PPR vanaf 1971 en het alarmerende rapport *The Limits to Growth* resulteerden erin dat de milieuproblematiek van groot belang werd voor de PPR. Dat werd nog eens bevestigd door het partijcongres in 1973, dat instemde met het voorstel van het partijbestuur om milieu tot een van de vier centrale thema's van de partij te maken, naast macht (democratisering van economische macht), vrede en welzijn.³² Deze politieke lijn zou de rest van de jaren zeventig worden vastgehouden en ook daarna nog doorwerken.

De Tweede Kamerverkiezingen van 29 november 1972 bezorgden de PPR een klinkende overwinning. De partij kwam in het kabinet-Den Uyl en kon proberen haar visie op het milieuvraagstuk te vertalen in beleid. Voordat de invloed van de PPR op het milieubeleid van dit kabinet wordt besproken, zal eerst nader in worden gegaan op de vraag hoe de PPR het milieuvraagstuk in de jaren zeventig precies zag.

Visie op milieupolitiek

'Ons denken is anti-autoritair, anti-kapitalistisch, vóór volledige democratie,' zo presenteerden de radikalen zich in 1972 in een toelichting op het verkiezingsprogramma aan de kiezer. De PPR zag de milieuproblematiek niet als een geïsoleerd probleem, maar benadrukte juist hoe deze problematiek – net als veel andere problemen die de PPR wilde bestrijden – samenhang met de inrichting van de maatschappij in bredere, vooral sociaaleconomische zin. Het woord 'radicaal' betekende voor de PPR 'dat wij de samenhang van de problemen willen zien die zich aan ons voordoen, de gemeenschappelijke oorzaken willen opsporen.'³³ Volgens partijvoorzitter en voormalig priester Dolf Coppes hadden de 'armoede in de derde wereld' en de 'milieuproblemen bij ons' een en dezelfde oorzaak: 'het vrije, op winst gerichte productie- en handelssysteem'. Coppes stond in 1965 aan de basis van een solidariteitsbeweging met Latijns-Amerikaanse vakbonden, en behoorde in 1968 tot de oprichters van de PPR. Hij wilde met de PPR de opdracht van het evangelie tot radicale vooruitstrevendheid in de politiek waarmaken. De voortdurende

pogingen om binnen de kaders van het systeem 'wat korrekties' aan te brengen, waren in zijn ogen tot mislukken gedoemd.³⁴

De PPR wilde het kapitalistische systeem fundamenteel veranderen. Het kernwoord daarbij was democratisering. De gemeenschap moest idealiter een 'forse greep' krijgen op het economische leven.³⁵ Economische doelstellingen en beslissingen dienden in een breder maatschappelijk kader te worden geplaatst. 'De enige mogelijkheid tot werkelijke verbetering in de situatie van de uitbuiting, de armoede, de milieu-bedreiging, de konsumptieroes, de arbeidsonvreugde is een taai volgehouden konsekwent doorgezette democratisering van het ekonomiese leven.'³⁶ Werknemers moesten niet alleen op het niveau van ondernemingen en bedrijfstakken invloed krijgen, maar burgers moesten op democratische wijze zeggenschap krijgen over investeringen, productie- en consumptiebeleid. De hoop en de verwachting waren dat er dan andere keuzes gemaakt zouden worden. Daarvoor zou er in de samenleving een mentaliteit van onderlinge verbondenheid moeten groeien. Mensen zouden moeten gaan beseffen dat nationale en internationale solidariteit het enige mogelijke antwoord was op de bedreigingen die het leven op aarde onmogelijk dreigden te maken.³⁷

Een grotere invloed van de gemeenschap op de economie zou er, uitgaande van deze noodzaak tot solidariteit, voor moeten zorgen dat er 'grenzen aan de groei' werden gesteld. De impact van het rapport van de Club van Rome op de PPR is hiervoor al besproken. Het geloof in de eindigheid van de aarde, de overtuiging dat de planeet grenzen stelt aan de groei van de industrie, is na de publicatie van het rapport *The Limits to Growth* een hoeksteen geworden van het ecologische denken.³⁸ Het was een boodschap die de PPR vanaf begin jaren zeventig tot de late jaren tachtig in de Nederlandse politiek naar voren heeft gebracht. Na het verschijnen van *The Limits to Growth* ging de partij actief met die thematiek aan de slag. De Studiestichting voor Radikale Politieke Vernieuwing publiceerde discussiestukken en boeken waarin geprobeerd werd voor verschillende beleidsterreinen een politieke vertaalslag te maken.

Op het gebied van milieupolitiek gebeurde dit in de publicatie *Barsten in de groei* uit 1974, waaraan onder meer partijvoorzitter Wouter van Dam, Tweede Kamerleden Leo Jansen en Erik Jurgens en staatssecretaris Michel van Hulten meewerkten.³⁹ Daarin klonk nog enigszins opgewekt dat de PPR streefde naar 'bevrijding van de groei'. Waar economische groei lange tijd gezien was als de bringer van alle heil, aldus de auteurs, wees de PPR op de negatieve gevolgen, niet in de laatste plaats voor toekomstige generaties.

Solidariteit met toekomstige generaties speelde een belangrijke rol in de onderbouwing van de milieupolitiek van de PPR. De auteurs van *Barsten in de groei* stonden geen 'ongenuanceerde stopzetting van de groei' voor, maar het niveau van de productie en consumptie moest 'binnen aanvaardbare grenzen' gebracht worden. Selectieve productie was nodig: een deel moest

worden afgeremd, terwijl andere productie juist moest worden bevorderd. Dergelijke keuzes zouden in elk geval ondergeschikt moeten worden gemaakt aan niet-economische uitgangspunten, zoals milieubehoud, welzijn, ontwikkeling van de derde wereld en een rechtvaardige machtsverdeling.

De partij erkende dat dit zou leiden tot materiële versobering, maar het geloof in 'meer welvaart = meer geluk' kon niet langer worden volgehouden. Het begrenzen van groei betekende wel dat het 'eerlijk delen van inkomen en werkgelegenheid' centraal moest komen te staan. De PPR was in 1974 nog voorzichtig optimistisch en verwachtte dat mensen op den duur zouden erkennen dat versobering nodig was, maar men besepte ook dat dit niet vanzelf zou gaan.

Mentaliteitsverandering

De PPR hamerde daarom op het belang van een mentaliteitsverandering onder de bevolking. Ingrijpen van de overheid alleen was niet voldoende. Het was 'beslist noodzakelijk' dat ingrijpende economische en maatschappelijke veranderingen 'door brede lagen van de bevolking *geleefd* worden'.⁴⁰ De PPR presenteerde zich ten tijde van het leiderschap van De Gaay Fortman doelbewust als 'mentaliteitspartij' en probeerde zich hiermee expliciet te onderscheiden van haar grote progressieve bondgenoot, de PvdA. De sociaaldemocraten overschatten volgens de PPR-fractievoorzitter wat de overheid kon doen, terwijl ze de mentaliteitsverandering die nodig was om tot veranderingen te komen juist onderschatten. Met het begrip 'mentaliteitspartij' wilde De Gaay Fortman uitdrukken dat de PPR die mentaliteitsverandering als essentiële voorwaarde zag voor structurele, maatschappelijke veranderingen. Die twee moesten hand in hand gaan. Dit gold voor elk van de vier terreinen die de PPR centraal stelde, ook voor milieu.⁴¹

Die verandering van onderaf kwam niet vanzelf; milieubewustzijn moest actief bevorderd worden. Dat kon het best al op jonge leeftijd beginnen, met milieuonderwijs op school, in de vorm van 'maatschappijkritiek' welteverstaan.⁴² Maar de opvoeding tot milieubewuste burgers mocht niet beperkt blijven tot de jeugd; 'permanente opvoeding voor de gehele bevolking' was het streven.⁴³ Daarin had de overheid een rol te spelen, bijvoorbeeld door met voorlichting een 'energiebewuste levensstijl' te stimuleren, maar ook door het werk van milieuactiegroepen financieel te ondersteunen.⁴⁴ Commerciële reclame daarentegen was een doorn in het oog van de PPR: die stimuleerde immers juist de aankoop van producten die mensen helemaal niet nodig hadden, en werkte zo de aantasting van het milieu in de hand. Reclame op radio en televisie moest daarom worden afgeschaft. De vrijkomende zendtijd kon dan worden gebruikt voor 'ideële reclame' en consumentenvoorlichting.⁴⁵

Het belang dat de radicalen hechtten aan milieubewustwording betekende ook dat het eigen gedrag in dat opzicht belangrijk werd gevonden. Politieke verandering betekende voor de PPR noodzakelijkerwijs ook persoonlijke verandering.⁴⁶ De themagroep milieu in de PPR onderstreepte dat 'de instelling aan de basis, dus bij ieder van ons persoonlijk, een beslissend element vormt voor de veranderingen, de toekomstige ontwikkelingen, die wij nastreven'.⁴⁷ De keuzes die mensen in hun eigen leven maakten deden ertoe. Zo verscheen in de *PPRAK*, zoals het ledenblad van 1973 tot 1982 heette, een pleidooi voor vegetarisch eten, en werden PPR-leden aangespoord om papier te besparen door vellen aan twee zijden te bedrukken en met een kleine regelfstand te werken.⁴⁸ Een 'soberder levensstijl', in de vorm van persoonlijke consumptiebeperking, diende voor het behoud van het milieu te worden nagestreefd, luidde een van de uitgangspunten die door het PPR-congres in 1976 werden aangenomen.⁴⁹ Ook alternatieve of 'eksperimentele' leefgemeenschappen konden bij de zoektocht naar een aan het milieu aangepaste leefwijze waardevol zijn.⁵⁰

Een mentaliteitsverandering was volgens de PPR aanvankelijk ook nodig om een ander probleem te kunnen oplossen: de groei van de bevolking. Dit thema werd in de discussie over 'grenzen aan de groei' in de eerste helft van de jaren zeventig op de politieke agenda gezet. Bevolkingsgroei, toenemende vervuiling en uitputting van grondstoffen hingen immers met elkaar samen, zo had het rapport van de Club van Rome laten zien. Een actieve bevolkingspolitiek was daarom nodig, bijvoorbeeld door voorlichting over geboortebeperking, en door een 'verantwoorde gezinsplanning' te stimuleren.⁵¹ Dit onderwerp verdween echter in de loop van de jaren zeventig naar de achtergrond.⁵²

'Voorhoedepartij'

Behalve als mentaliteitspartij bestempelde De Gaay Fortman de PPR ook als een 'voorhoedepartij'.⁵³ De partij moest het hebben van een groep 'bewust levende mensen', die ervan overtuigd waren dat het misloopt als er niet radicaal ingegrepen zou worden. Een grote partij zou de PPR nooit worden, voorspelde de charismatische voorman midden jaren zeventig, toen de PPR op haar top was, met zeven zetels in de Tweede Kamer, vijf zetels in de Eerste Kamer, dertienduizend leden en meer dan driehonderd afdelingen ('aktiecentra') in het land.

Hij zag in dat 'het inbrengen van toekomstvraagstukken in de politiek' geen eenvoudige zaak was. Politici lieten zich volgens hem vaak leiden door belangenstrijd op korte termijn. De Gaay Fortman hoopte dat lokale acties van bijvoorbeeld milieuorganisaties een voedingsbodem zouden vormen voor 'de nieuwe politiek' die nodig was.⁵⁴ Zoals de PPR zichzelf als voorhoedepartij

zag, zo zag de partij voor Nederland een rol als gidsland weggelegd, zo bleek al bij de presentatie van het rapport van de commissie-Mansholt. Dat werd, volgens de auteurs van *Barsten in de groei*, in de hand gewerkt doordat Nederland een klein land was waar inwoners door ruimtegebrek de grenzen aan de groei al gauw 'aan den lijve' zouden ondervinden.⁵⁵

De 'economie van het genoeg' of de 'groene economie' die de PPR tegenover de kapitalistische 'roofbouwconomie' stelde, zou, behalve geënt op niet-economische uitgangspunten, ook kleinschaliger van karakter zijn. Er waren verschillende redenen waarom de PPR kleinschaligheid positief waardeerde. Kleinschalige initiatieven pasten bij het idee van democratisering en decentrale machtsstructuren. In kleinere bedrijven zouden werknemers eenvoudiger inspraak kunnen hebben in de bedrijfsvoering.⁵⁶ Daarnaast zou kleinschaliger productie de betrokkenheid van consumenten bij het product vergroten. Kleinschalige landbouwbedrijven werden hierbij vaak als voorbeeld genoemd. Door de menselijke maat, het directe contact tussen de boer en de consument, zou die laatste bereid zijn om een hogere prijs te betalen, waardoor milieuvriendelijker geproduceerd kon worden. Kleinschaliger landbouw zou bovendien het ontstaan van monoculturen voorkomen.⁵⁷ Verder zouden minder import en export nodig zijn. De voorkeur voor kleinschaligheid vertaalde zich ook in de wens om kleine ondernemers en middenstanders te steunen tegenover het grootwinkelbedrijf.⁵⁸ Kleinschalige productie was over het algemeen ook een arbeidsintensieve wijze van produceren, wat door de PPR als voordeel werd gepresenteerd met het oog op de oplopende werkloosheid aan het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig.⁵⁹

Het programma van de PPR was in de kern uitgesproken systeemkritisch: er moest een einde komen aan de op winst gerichte vrijemarkteconomie. Een werkelijk milieuvriendelijk beleid was alleen mogelijk binnen een fundamenteel andere economische orde. Desalniettemin wilden de radicalen ook binnen de bestaande orde 'de bedreiging van het leefmilieu zoveel mogelijk terugdringen' en zo bijdragen aan een milieuvriendelijker economie. De kijk van de PPR op het milieuvraagstuk vertaalde zich in allerlei concrete politieke wensen en standpunten op verschillende beleidsterreinen. Het tegengaan van lucht-, water-, bodemvervuiling en geluidshinder behoorde tot de eerste milieupolitieke standpunten die de PPR opnam in haar programma. De partij wilde milieuvervuiling zo veel mogelijk bij de bron aanpakken, bij voorkeur door geboden en verboden, en zo nodig door heffingen en vergunningen.⁶⁰ In de jaren tachtig voegde de PPR daar steeds aan toe dat de bestaande wetgeving krachtig moest worden gehandhaafd. Nederland moest zich verder sterk maken voor bindende internationale regelingen die vervuiling van met name rivieren en zeeën tegen zouden gaan.⁶¹

Het vraagstuk van energie en meer algemeen de uitputting van de natuurlijke grondstoffen vormde na de publicatie van *The Limits to Growth* vanzelf-

sprekend een belangrijk milieupolitiek onderwerp voor de PPR. De partij wilde dat er zuinig met energie zou worden omgegaan, en de overheid moest energiebesparende maatregelen en technieken stimuleren.

Verder pleitte de PPR vanaf begin jaren zeventig consequent voor het bevorderen van onderzoek naar en de toepassing van alternatieve energiebronnen, zoals zonne- en windenergie. Kernenergie vormde bij uitstek een politiek strijdpunt voor de PPR. Begin jaren zeventig hield de partij nog een slag om de arm en werd kernenergie 'in eerste instantie beslist afgewezen', maar enkele jaren later was het een onwrikbaar 'niet aanvaardbaar' geworden en wilden de radikalen de bestaande kerncentrales stoppen.⁶² Vanwege de dreigende uitputting van natuurlijke grondstoffen in meer algemene zin pleitte de PPR voor hergebruik van grondstoffen, een verschuiving naar productie van goederen met een langere levensduur en te repareren producten.

Ook het thema verkeer en vervoer werd (mede) door een milieupolitieke bril bekeken. Gratis openbaar vervoer was een standpunt waarmee de PPR al vroeg opzien baarde, al zwakte de partij dit midden jaren tachtig af door nog slechts te pleiten voor een verlaging van de tarieven voor het openbaar vervoer.⁶³ Het autoverkeer moest worden teruggedrongen; voetganger, fietser en openbaar vervoer kregen als het aan de PPR lag ruim baan. Ook het alsmar groeiende luchtverkeer was een verkeerde ontwikkeling in de ogen van de radikalen: het beleid moest zich richten op het verminderen van de groei en – de partij twijfelde kennelijk zelf aan de haalbaarheid – 'zo mogelijk een teruggang van het totale vliegverkeer'.⁶⁴

De visie op milieupolitiek had ten slotte ook consequenties voor de wijze waarop gekeken werd naar de landbouw in Nederland. Landbouw werd door de PPR niet alleen vanuit economisch perspectief bezien. Er moest evenwicht komen tussen ontwikkelingen in de landbouw en natuur, landschap en recreatie. De trend van schaalvergroting werd kritisch bekeken. Boeren hadden ook een taak als landschapsbeheerder en moesten daarvoor een vergoeding krijgen. De voorkeur voor kleinschalige landbouw kwam duidelijk terug in het standpunt dat de afstand tussen producent en gebruiker van voedsel zo klein mogelijk moest worden. Biologische landbouw moest met voorlichting en subsidies worden gestimuleerd. Bio-industrie was voor de PPR vanwege het milieubelastende en dieronterende karakter daarentegen onaanvaardbaar.

Het kabinet-Den Uyl

De jaren waarin de PPR haar visie op milieu uitwerkte vielen grotendeels samen met de regeerperiode van het kabinet-Den Uyl. Dat de PPR na de succesvolle verkiezingen van november 1972 instemde met het toetreden van

drie radikalen tot het kabinet, en zo kon gaan proberen directe invloed uit te oefenen op het milieubeleid van de regering, was echter allerm minst vanzelfsprekend.

Afgeladen vol was het PPR-congres in theater Junushoff in Wageningen op 10 februari 1973. De meer dan zeshonderd zitplaatsen waren tot op de laatste plek bezet, inclusief alle staanplaatsen achter in de zaal. Sommige deelnemers moesten een plekje zoeken in de gangpaden of zelfs op het toneel, aan weerszijden van de bestuurstafel. Zo'n zestig kinderen werden opgevangen in de provisorische crèche. Hele gezinnen zaten tijdens de middagpauze te lunchen op de brede trappen van de hal. Er stond wat op het spel die dag. De discussie spitste zich toe op de vraag of de PPR een regering zou steunen waarin naast progressieve bewindslieden ook confessionelen zouden zitten. De meningen waren verdeeld. Het debat dreigde te ontaarden in chaos, maar uiteindelijk stemde een meerderheid in met de mogelijke deelname van confessionele bewindslieden, mits die bereid waren *Keerpunt 1972* uit te voeren. 324 leden waren voor, 242 stemden tegen.⁶⁵ Het tekende de kritische houding van een aanzienlijk deel van de PPR-achterban tegenover het kabinet-Den Uyl, dat drie maanden later aantrad. Hoewel het bekend zou komen te staan als het progressiefste Nederlandse kabinet ooit, stond een aanzienlijke minderheid van de leden van de PPR, overigens net als bij de PvdA, van meet af aan zeer kritisch tegenover de regering. De PPR zou de verrichtingen van het kabinet, 'rood met een witte rand', op de voet volgen.⁶⁶ Dat gold niet in de laatste plaats voor het milieubeleid, dat door hetzelfde drukbezochte PPR-congres tot een van de vier speerpunten was bestempeld.

Een eerste 'test case' voor de regering, in de woorden van fractievoorzitter De Gaay Fortman, als het ging om de afweging tussen economische belangen en natuurbehoud, was de kwestie van een buitendijks kanaal in Noord-Groningen, dwars door de Dollard.⁶⁷ In 1966 was tot de aanleg daarvan besloten. Het zou nieuwe mogelijkheden bieden voor scheepvaart en industrie, door de inpoldering van duizend hectare van de Dollard zou veel landbouwgrond gewonnen worden, en de afvoer van het afvalwater van vooral de aardappel- en strokartonfabrieken zou verbeterd worden. De bouw van een sluizencomplex in Noord-Groningen was net begonnen toen de regering aantrad. Het kabinet had echter verklaard dat onvervangbare natuurgebieden beschermd zouden worden. Bovendien roerden zich Groningse milieugroepen en toonde de Waddenvereniging aan dat de Dollard van groot belang was als voedselvindplaats voor trekvogels. Voor de PPR-fractie was het zonneklaar dat een buitendijks kanaal er niet mocht komen.⁶⁸

De kwestie viel onder het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, waar PPR-minister Harry van Doorn de scepter zwaaid. Bij de portefeuillevverdeling had Van Doorn natuurbehoud echter doorgeschoven naar PvdA-staatssecretaris Wim Meijer. Die besloot op advies van

zijn ambtenaren een daad te stellen door te kiezen voor natuurbehoud en de Dollard ongemoeid te laten. Van Doorn steunde hem. In plaats van een buitendijks kanaal zou het kanaal binnendijks moeten worden aangelegd. Het kabinet was verdeeld. Na enkele weken onderhandelen wist Meijer, gesteund door de PPR- en D66-ministers en enkele PvdA-bewindslieden, het kabinet ervan te overtuigen om het besluit tot aanleg van het kanaal te heroverwegen. Uiteindelijk kwam van uitstel afstel en werd het kanaal helemaal niet aangelegd, ook niet binnendijks.⁶⁹

Oosterschelde

Een tweede, veel neteliger kwestie waar het kabinet-Den Uyl mee te maken kreeg als het ging om natuurbehoud was de afsluiting van de Oosterschelde. De emoties liepen hierbij hoog op, zowel in het land als in Den Haag, en het vraagstuk liet ook de PPR niet onberoerd. De afsluiting was voorzien in de Deltawet uit 1958 en maakte deel uit van de plannen die volgden op de Watersnoodramp van 1953, waarbij ruim achttienhonderd mensen waren verdronken. De dijk die de Oosterschelde moest afsluiten van de zee was het slotstuk van de Deltawerken, die een dergelijke ramp in de toekomst moesten voorkomen. Als gevolg daarvan zou het getijdenkarakter van de Oosterschelde, met haar bijzondere flora en fauna, verdwijnen. Een eerste stuk van de dijk was eind jaren zestig al aangelegd.

De ontwikkelingen rondom dit vraagstuk laten zien hoe milieuactiegroepen de publieke opinie wisten te bespelen en hoe de PPR openstond voor de boodschap van actiegroepen en als het ware hun strijd in het parlement en de ministerraad voortzette. Al langere tijd waren er individuele Zeeuwen die zich tegen de plannen voor afsluiting uitspraken. Vanaf 1968 verenigden sommigen zich als Studiegroep Oosterschelde. Met doorwrochte nota's probeerde deze club het onderwerp onder de aandacht te brengen van publiek en samenleving, met weinig resultaat. Dat lukte pas vanaf 1970, toen de Aktiegroep Oosterschelde Open uit het Zeeuwse Yerseke opvallende acties ging uitvoeren. Van het nachtelijke aanbrengen van leuzen (zoals 'Open is leven, dicht is dood' en 'Oosterschelde zilt, geen miljard verspild') en het verspreiden van affiches en pamfletten tot het met stickers beplakken van het Delta-Instituut in Yerseke en rayonkantoren van de *Provinciale Zeeuwse Courant*: zij wisten de landelijke media te bereiken, en zo aandacht te genereren voor de argumenten van de tegenstanders van afsluiting. De belangstelling voor het Oosterscheldeprobleem groeide, en dat zette anderen weer tot actie aan. De afsluiting werd een punt van discussie.⁷⁰

De PPR ging de boodschap van de actiegroepen in de provinciale en landelijke politiek vertolken, overigens net als D66 en PSP, partijen die relatief vroeg

duidelijk stelling namen in het politieke debat als het om kwesties van natuur en milieu ging. PPR-Statelid Constant van Waterschoot stelde de zaak voor het eerst via vragen aan de orde in de Zeeuwse politiek. Zijn verzoek om tot een verkenning van alternatieven voor afsluiting te komen kreeg echter, afgezien van D66, geen steun. Door te wijzen op de veiligheid werd tegenstanders van afsluiting de mond gesnoerd. De op dat moment 31-jarige Van Waterschoot, leraar Frans, zou zich in volgende jaren als PPR-politicus blijven inzetten voor deze kwestie. In de landelijke politiek roerde Michel van Hulten zich namens de PPR. Hij pleitte er in de Eerste Kamer voor om de Oosterschelde niet af te sluiten maar in plaats daarvan de dijken op te hogen, en drong aan op her-nieuwde studie 'van de mogelijkheden en moeilijkheden van een open Oosterschelde'.⁷¹ PSP-senator Hein van Wijk was hem daarin al voorgegaan.

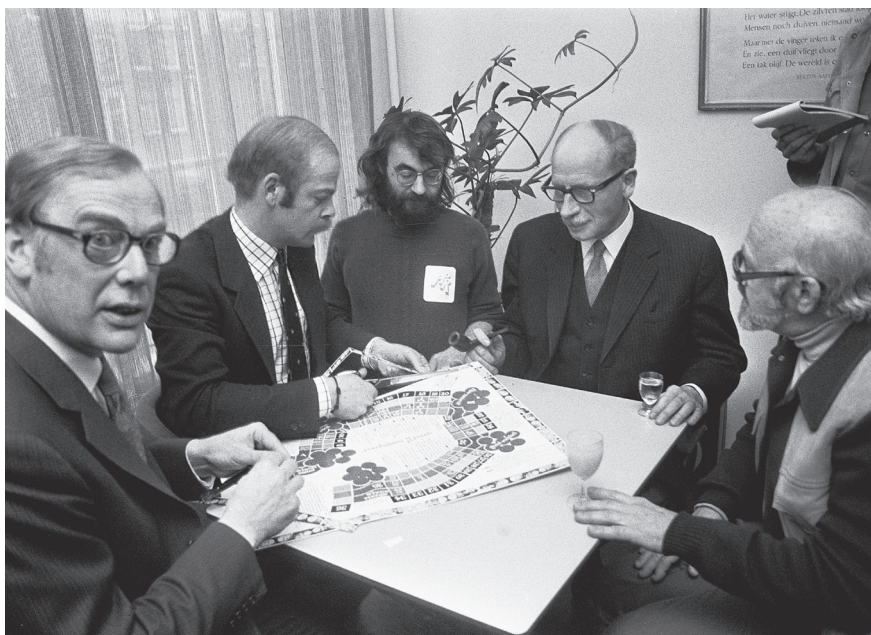
In *Keerpunt 1972* was vastgelegd dat onderzocht zou moeten worden 'op welke wijze de bescherming tegen stormvloedrampen en het behoud van het natuurlijke milieu zijn te combineren'. In de onderzoekscommissie zouden, naast technische deskundigen, ook biologen, ecologen en economen moeten zitten. Dat deze formulering in het regeerakkoord kwam, was geen vanzelfsprekendheid. Twee Zeeuwse PvdA'ers, een gedeputeerde en een Tweede Kamerlid, hadden dit punt geschrapt weten te krijgen bij de discussie over de eerste versie van het akkoord. De PPR wilde het er niet bij laten zitten, en dat gold evenzeer voor D66. Van Waterschoot nodigde leden van de actiegroep uit Yerseke uit op het PPR-congres waar besloten zou worden over het verkiezingsprogramma. Zij hadden hun aanwezigheid kracht bijgezet met spandoeken en affiches die in de zaal hingen: 'OOSTERSCHELDE OPEN'. Erik Jurgens legde aan het congres verantwoording af over het resultaat van de onderhandelingen. Van Waterschoot voerde vervolgens de druk op: hij zou uit de partij stappen als dit punt niet in het programma kwam. Jurgens besloot uiteindelijk terug te keren naar de onderhandelingstafel. Aangezien op het PvdA-congres de dag erop een soortgelijke motie werd aangenomen, kwam het punt van het uit te voeren onderzoek in *Keerpunt 1972* terecht.⁷²

Het kabinet-Den Uyl stelde een commissie in. Die kwam met een advies, er volgde nader onderzoek. En in de herfst van 1974 moest het kabinet beslissen. Op tafel lag een plan voor een speciaal type waterdoorlaatbare dam, die ervoor zorgde dat het water in de Oosterschelde zout bleef, de natuur grotendeels bleef bestaan én het veilig was bij grote stormen. Er hing wel een enorm prijskaartje aan: 4 miljard gulden. Hoewel de PPR het liefst de dijken wilde ophogen, schaarden de PPR-bewindslieden zich resoluut achter dit plan waarmee afsluiting van de zee werd voorkomen. Meer nog dan het vraagstuk van het kanaal door de Dollard, was dit een testcase geworden voor progressief milieubeleid. Terwijl het kabinet de kwestie besprak, zaten in een fractiebureau PPR-bestuursleden en -politici uit het hele land bijeen. De twee PPR-ministers, en eerder al staatssecretaris Van Hulten, maakten

duidelijk dat zij zouden aftreden indien het kabinet toch voor afsluiting zou kiezen. Dat gold ook voor PvdA-staatssecretaris Meijer en D66-minister Hans Gruijters. Onder meer de ministers van Verkeer en Waterstaat en van Financiën, respectievelijk Tjerk Westerterp (KVP) en Wim Duisenberg (PvdA), waren echter uitgesproken tegen de kostbare dam. Een kabinetscrisis dreigde. Den Uyl zette partijgenoot Duisenberg in een persoonlijk onderhoud onder druk en die ging uiteindelijk om, waarna ook Westerterp overstag ging.⁷³

Teleurstelling

Hoewel de PPR formeel op het standpunt bleef dat verhoging van de dijken de voorkeur had, was er toch tevredenheid over het genomen besluit.⁷⁴ In tussentijdse evaluaties van het kabinet-Den Uyl werden de Dollard en de Oosterschelde steevast als positieve punten genoemd, die, aldus de kersverse PPR-voorzitter Ria Beckers in november 1974, 'door onze mensen moeizaam zijn bevochten'.⁷⁵ Ook het gegeven dat de regering onder druk van de PPR-ministers en PvdA-minister Vorrink had besloten om de bouw van drie grote kerncentrales nog enkele jaren uit te stellen, in afwachting van nader onderzoek, werd met instemming begroet.

De PPR presenteert het 'groot milieuspel', 11 maart 1974. V.l.n.r. minister Boy Trip, Bas de Gaay Fortman, Roel van Duijn (ontwerper), minister Harry van Doorn (CRM) en Alexander Pola.

Maar er was ook teleurstelling. Niet alleen over het uitblijven van een aantal fundamentele maatschappelijke hervormingen, maar ook over het milieubeleid van de regering-Den Uyl. Haar voorganger, het centrumrechtse kabinet-Biesheuvel, had in 1971 het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne in het leven geroepen, een duidelijk teken dat het toenemende milieubesef vanaf de late jaren zestig ook een uitwerking op de regering had gehad. In 1972 was de Wet inzake Luchtverontreiniging ingevoerd en werden wetten over onder meer afvalverwerking, geluidshinder en bodembescherming aangekondigd.⁷⁶ De nadere uitwerking van het milieubeleid was echter moeizaam van de grond gekomen, omdat het afgestemd moest worden met andere departementen die weinig bereidwilligheid toonden ten opzichte van het nieuwe ministerie.⁷⁷

De hoop was dat het kabinet-Den Uyl in dat opzicht voortvarender te werk zou gaan. Dit viel al snel tegen. De taakverdeling tussen de verschillende betrokken ministeries bleef hetzelfde. PvdA-minister Vorrink, die milieu in haar portefeuille had, bleek niet de ambitieuze bestuurder die effectief leiding gaf aan de coördinatie van het milieubeleid. Ook kwam zij niet met een overkoepelende visie op milieu, economie en 'maatschappijverandering', en verder mengde ze zich nauwelijks in de discussies in de ministerraad als het ging om de bredere thematiek van (grenzen aan) de economische groei.⁷⁸ PPR-milieuwoordvoerder Leo Jansen evalueerde in 1976 het tot dan toe gevoerde milieubeleid, en zijn oordeel was weinig positief. Hij lette bij zijn evaluatie specifiek op de voor de PPR belangrijke samenhang tussen het milieubeleid en het sociaaleconomische beleid. Het kabinet kon wel enkele wapenfeiten aanwijzen waaruit bleek dat milieueffecten op lange termijn bij de besluitvorming werden meegenomen, maar het kritische Kamerlid kon ook een hele reeks negatieve punten noemen, zoals de verdere industrialisering in onder meer het Eemshavengebied. Hij concludeerde dat het milieubeleid wel werd meegewogen, maar dat er nog steeds te weinig prioriteit aan werd gegeven.⁷⁹

Voor de PPR bleef het beleid van het kabinet in dat opzicht teleurstellend. De regering omarmde in 1974 'selectieve groei' van de economie als beleidsdoelstelling. Dit was een essentieel punt voor de PPR. Bij de begrenzing van de groei moesten maatschappelijke doelen, zoals milieubehoud, immers richtinggevend worden. De vraag was op welke wijze er concrete milieueisen zouden worden geformuleerd om de economische productie binnen aanvaardbare grenzen te houden. Dat niet het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, maar het Ministerie van Economische Zaken, geleid door KVP'er Ruud Lubbers, de regie nam over de te schrijven *Nota inzake de selectieve groei* was een veeg teken. Dit gebeurde bovendien tegen de achtergrond van een structurele economische recessie, met inflatie, stagnerende groei en een oplopende werkloosheid. Dit waren bepaald niet de ideale omstandigheden om stringente milieunormen te introduceren.

Toen de Tweede Kamer de langverwachte nota in juni 1976 uiteindelijk ontving, bleek de nadruk niet te liggen op 'selectiviteit', maar op 'groei'. De

regering zou haar beleid richten op het stimuleren van investeringen in het bedrijfsleven, met als centrale doelstelling het bestrijden van structurele werkgelegenheidsproblemen. De criteria die het selectieve karakter moesten bepalen, waaronder milieubeleid, waren niet concreet uitgewerkt. PPR-minister Boy Trip had, net als minister Vorrink, in de ministerraad kritiek geleverd, maar dat was vergeefs.⁸⁰ Ook PPR-Tweede Kamerlid Kees van Kuijen stak zijn verontwaardiging over het op de lange baan schuiven van concrete bepalingen niet onder stoelen of banken: '... nu nog niet handelen, maar later. Steeds weer! De vraag is dan wel: wanneer en zijn wij dan niet te laat?'⁸¹

De frustratie binnen de PPR over het uitblijven van deze en andere meer fundamentele maatschappijhervormingen richtte zich na de val van het kabinet-Den Uyl in maart 1977 tegen het CDA. Waar het overvolle PPR-congres in Wageningen in februari 1973 nog instemde met de deelname van confessionele ministers, besloten de radicalen in april 1977 anders. De PPR zou niet meer deelnemen aan een kabinet waarin ook het CDA vertegenwoordigd was. Aangezien de PvdA niet zover wilde gaan, had de PPR zich daarmee op voorhand buitenspel gezet bij de onderhandelingen over een nieuwe regering.⁸² Haar milieustandpunten zou de PPR in de Haagse politieke arena voortaan vanuit de oppositiebanken laten horen.

De strategie van de twee handen: de strijd tegen kernenergie

Een groep demonstranten, voorafgegaan door doedelzakspelers, trok op 19 mei 1977 langs de kerncentrale in het Zeeuwse Borssele. De demonstratie tegen kernenergie was georganiseerd door de PPR en vormde het begin van een actie in het kader van de Tweede Kamerverkiezingen die de week erop plaats zouden vinden. Tijdens deze verkiezingscampagne pleitten de radicalen voor het sluiten van bestaande kerncentrales en het stopzetten van alle kernenergieprojecten. 'Een stem vóór de PPR is een daad tégen de kernenergie!' viel op verkiezingsaffiches te lezen. De partij probeerde er nadrukkelijk een verkiezingsthema van te maken. Vier dagen lang sloeg de PPR op een kampeerterrein onder de rook van de kerncentrale in Borssele haar bivak op. Er werd een actiepost ingericht, waar kiezers lijsttrekker Ria Beckers telefonisch konden bereiken om met haar in gesprek te gaan over kernenergie en uitleg te krijgen over het standpunt van de partij.⁸³ Het was een voorbeeld van hoe buitenparlementaire acties en parlementaire politiek voor de radicalen in elkaars verlengde lagen. Een ronduit teleurstellende verkiezingsuitslag voor de PPR werd hier niet mee voorkomen: van de zeven zetels bleven er drie over.

De PPR richtte zich in eerste instantie op de politieke strijd in het parlement. De deelname aan het kabinet-Den Uyl laat zien dat de partij een bestuurlijke instelling had. Na 1977 was de partij minder gericht op samenwerking met de

PvdA en raakte regeringsdeelname uit het zicht. Dat de PPR de parlementaire strijd centraal stelde, neemt niet weg dat het politieke domein voor de radicalen nadrukkelijk groter was dan de parlementaire arena.

Buitenparlementaire actie was een 'onmisbaar middel voor vernieuwing', viel bijvoorbeeld te lezen in een nota waarin werd nagedacht over de positie van de PPR op de drempel van de jaren tachtig. De parlementaire democratie was een 'belangrijke verworvenheid', maar acties waren in sommige gevallen nodig om de gevestigde macht te weerstaan en de politieke besluitvorming te beïnvloeden. Binnen de PPR werd dit ook wel de strategie van de twee handen genoemd, die van het parlementaire werk en die van het buitenparlementaire werk: 'Eén van die handen afkappen, zou de partij verlammen. De kunst is, beide handen tegelijk sterk te maken.'⁸⁴ Deze strategie was geformuleerd door Roel van Duijn, die tot de oprichters behoorde van zowel Provo als de Kabouterbeweging. Van Duijn stapte in 1973 als Amsterdams raadslid over van de Kabouters naar de PPR.

Dat de lokale afdelingen van de partij al in 1968 tot aktiecentra waren bestempeld, gaf blijk van deze kijk op politiek. PPR-afdelingen waren betrokken bij allerlei acties om natuurgebieden te beschermen en milieuvervuiling tegen te gaan. Soms werden die acties nadrukkelijk onder PPR-vlag gevoerd, om te laten zien waar de partij voor stond. Zo ageerden de radicalen begin jaren zeventig in verschillende gemeenten tegen de invoering van de plastic vuilniszak door milieuvriendelijke alternatieven onder de aandacht te brengen. En de Groningse PPR organiseerde in 1979 een meerdaagse voettocht naar Den Haag om te protesteren tegen de voorgenomen proefboringen in het noorden ten behoeve van de opslag van radioactief afval in ondergrondse zoutkoepels.⁸⁵ Veel vaker steunden PPR-aktiecentra buitenparlementaire acties van andere organisaties. PPR-leden waren bovendien, buiten partijverband, actief in maatschappelijk-politieke organisaties en actiegroepen, ook op milieugebied.⁸⁶ Het partijbestuur waarschuwde aan het einde van de jaren zeventig zelfs dat leden, bij het opgaan in het actievoeren, de PPR niet uit het oog mochten verliezen: 'Als de partij afbrokkelt, kunnen ook actiegroepen niet meer bij ons terecht.'⁸⁷

Ook landelijk ging het in verreweg de meeste gevallen niet om acties die de PPR zelf initieerde, maar om medewerking of steun aan acties waarvoor de partij door anderen werd benaderd. Het partijbestuur kon vervolgens PPR-aktiecentra inschakelen, een verklaring onderschrijven of uitgeven, sprekers afvaardigen om namens de partij het woord te voeren op manifestaties, of financieel bijdragen.⁸⁸ Een enkele keer zette de partij ook zelf een actie op, zoals midden jaren zeventig die tegen ozongevaarlijke drijfgassen in spuitbussen. De strategie van de twee handen werd daarbij doelbewust ingezet door buitenparlementaire activiteiten, zoals een koopstaking en straatacties in winkelgebieden, te combineren met het uitoefenen van parlementaire druk om de minister aan te zetten tot het nemen van maatregelen.

Kernenergie

Een terrein waarop de PPR zich in de jaren zeventig en aan het begin van de jaren tachtig nadrukkelijk buiten de parlementaire arena manifesteerde was dat van kernenergie. De Nederlandse regering verwachtte in 1972 dat in 2000 de helft van de in Nederland gebruikte energie in kerncentrales zou worden opgewekt. In 1969 was in Nederland de eerste kerncentrale geopend in het Gelderse Dodewaard, en in 1973 volgde een tweede, grotere centrale in Borssele. In Almelo werd sinds 1971 in de uraniumverrijkingsfabriek UCN uranium geschikt gemaakt om als splijtstof te dienen in kerncentrales. Bij de exploitatie werkte Nederland samen met West-Duitsland en Groot-Brittannië.

Een volgende stap die het centrumrechtse kabinet-Biesheuvel wilde nemen was Nederlandse deelname aan een snelle kweekreactor in het West-Duitse Kalkar, dertig kilometer over de grens bij Nijmegen. Namens de PPR wees Leo Jansen tijdens het debat over de kweekreactor in de Tweede Kamer in het voorjaar van 1973 op de onopgeloste problemen rondom radioactief afval en het beheer van radioactief materiaal. Jansen, gepromoveerd scheikundig ingenieur, was in november 1972 als zevende op de lijst van de PPR vrij onverwacht in het parlement gekomen en zou in de daaropvolgende jaren als woordvoerder milieubeheer en energie het gezicht worden van de partij in de strijd tegen kernenergie. In 1973 wees de PPR bij monde van Jansen kernenergie echter nog niet definitief af, maar een 'pas op de plaats' was nodig zolang de genoemde problemen niet waren opgelost.⁸⁹ De radicalen stemden tegen, net als de andere linkse partijen en de Boerenpartij. Een meerderheid van de Tweede Kamer steunde evenwel de deelname aan de snelle kweekreactor in Kalkar, die samen met de Bondsrepubliek, België en Luxemburg zou worden ontwikkeld.

De protesten tegen kernenergie in Nederland, die rond 1970 voor het eerst de kop opstaken bij de plannen voor de kerncentrale in Borssele, namen in 1973 massale vormen aan. Dat had veel te maken met de wijze waarop de Nederlandse deelname werd gefinancierd: via een speciale Kalkarheffing. Elke Nederlander betaalde vanaf de zomer van 1973 een heffing van 3% op de elektriciteitsrekening ten behoeve van de kweekreactor in Kalkar. Tegenstanders van kernenergie kregen hiermee een prachtig protestmiddel in de schoot geworpen: weigeringsacties. Door te weigeren de 3%-heffing te betalen, konden mensen demonstratief laten zien tegenstander te zijn van de kweekreactor in Kalkar. Enkele duizenden burgers deden dit.

Een enkeling werd als gevolg daarvan afgesloten van stroom, wat nieuwe verontwaardiging wekte, ook binnen de PPR. Zo sprak de PPR Drenthe steun uit voor een Groningse natuurkundige die door zijn elektriciteitsleverancier was afgesloten na zijn weigering de 3%-heffing te betalen.⁹⁰ Binnen de PPR zorgden deze weigeringsacties als vorm van burgerlijke ongehoorzaamheid ook voor enig

ongemak. PPR-Tweede Kamerleden maakten kenbaar zelf de heffing te betalen, al benadrukten ze tegelijkertijd dat ze de mening respecteerden van degenen die dat weigerden.⁹¹ Er verscheen in de *PPRAK* geen oproep aan PPR-leden om de Kalkarheffing te weigeren. Weigeraars waren er overigens ook in de PPR, zoals het Amsterdamse raadslid Roel van Duijn.⁹²

De Amsterdamse afdeling van de PPR stond ook aan de basis van het Anti-Kalkar Komitee, dat in september 1972 was opgericht als een samenwerkingsverband van de hoofdstedelijke afdelingen van de PPR, PSP, PvdA en CPN. Zij zetten een landelijke handtekeningenactie op tegen de kweekreactor, ondersteund met de verspreiding van affiches en voorlichtingsmateriaal. In het hele land werden vervolgens in 1973 en 1974 tientallen Anti-Kalkar Komitees en Stroomgroepen Stop Kalkar opgericht, die opriepen de 3%-heffing niet te betalen. Het Anti-Kalkar Komitee organiseerde in samenwerking met de plaatselijke groepen op 24 september 1974 de eerste grote antikernenergiedemonstratie, tegen de bouw van de kweekreactor in Kalkar. Ongeveer tienduizend tegenstanders demonstreerden die zaterdag op het marktplein van het West-Duitse stadje. Ze waren vrijwel uitsluitend afkomstig uit Nederland. Zo'n vierhonderd van hen waren per fiets vanuit Nijmegen gekomen. PPR-Kamerlid Leo Jansen sprak de demonstranten toe.⁹³ Een maand later overhandigde het Anti-Kalkar Komitee minister van Economische Zaken Ruud Lubbers 155.000 handtekeningen. Lubbers, ook zelf niet enthousiast over de Nederlandse deelname aan de kweekreactor, maakte bekend dat de 3%-heffing in 1977 zou verdwijnen. Mensen die bezwaren hadden tegen de heffing mochten het bedrag in een alternatief fonds storten dat niet zou worden gebruikt voor de financiering van de kweekreactor. Ook besloot het kabinet-Den Uyl om af te zien van deelname aan een volgende fase van het project in Kalkar.⁹⁴

In de lokale samenwerkingsorganisaties voerde de CPN de boventoon. PPR-leden werden in februari 1975 in de *PPRAK* zelfs opgeroepen om de lokale Anti-Kalkar Komitees niet over te laten aan de communistische partij.⁹⁵ Deze oproep sorteerde niet veel effect. De terugtrekking van de CPN uit het Anti-Kalkar Komitee in de zomer van 1975 betekende het feitelijke einde van deze samenwerking. Kernenergie bleef voor de PPR ook daarna een belangrijk thema. De radicalen spraken zich in de loop van de jaren zeventig steeds duidelijker uit tegen kernenergie. Radioactief afval vormde een ernstige bedreiging voor het leefmilieu, aldus de radicalen, en de risico's voor de volksgezondheid bij een kernramp waren groot. Bovendien kon plutonium, een afvalstof van kerncentrales, gebruikt worden als grondstof voor atoomwapens.⁹⁶ Het besluit tot de bouw van drie nieuwe kerncentrales werd door het kabinet-Den Uyl mede onder druk van de PPR uitgesteld, een overwinning voor de radicalen.

Ook buitenparlementair bleef de PPR zich roeren. Zo was de partij eind 1975 een van de oprichters van het Landelijk Energie Komitee (LEK), dat zo'n tien jaar actief zou zijn. Dit was een samenwerkingsverband van een aantal

Een van de parlementaire en buitenparlementaire strijdpunten van de PPR in de tweede helft van de jaren zeventig was de uitbreiding van de uranumverrijkingsfabriek UCN in Almelo. De radicalen probeerden die uitbreiding binnen het kabinet-Den Uyl te dwarsbomen en waren ook actief in de protesten tegen dit plan. In april 1977 verzamelden zich 10.000 demonstranten in Almelo tegen de uitbreidingsplannen van UCN. Een jaar later, in maart 1978, liepen bij een massale demonstratie zelfs 40.000 mensen mee. De vreedzame protestmars was georganiseerd door het LEK en werd ondersteund door veertig maatschappelijke en politieke organisaties, waaronder de PPR, de PSP en de PvdA. Leo Jansen vertegenwoordigde wederom de radicalen als een van de sprekers.⁹⁹ De grote opkomst veranderde echter niets aan het besluit dat het in december 1977 aangetreden kabinet-Van Agt-Wiegel toen al had genomen: UCN mocht uitbreiden.

Demonstratie tegen uitbreiding ucn in Almelo, 4 december 1976. Voorop lopen enkele prominente PPR-leden: v.l.n.r. X [onbekend], Leo Jansen, Wijnand van Hoogevest, Peter Lankhorst en Dilia van der Heem-Wagemakers.

Een deel van de antikernenergiebeweging radicaliseerde in de daaropvolgende jaren, keerde zich af van de parlementaire politiek en partijen als de PPR, organiseerde zich in autonome basisgroepen en koos voor hardere acties. In 1980 en 1981 organiseerden deze basisgroepen onder de leus 'Dodewaard gaat dicht' twee massale blokkadeacties van de Gelderse kerncentrale, waaraan ook 'veel PPR'ers' deelnamen, zo viel te lezen in het partijblad van de radikalen.¹⁰⁰ In 1981 liepen de acties uit op een gewelddadige confrontatie tussen politie en demonstranten. De PPR steunde vreedzame acties tegen kernenergie, ook blokkades, maar deze hardere vorm van actievoeren, die aan het begin van de jaren tachtig bijvoorbeeld ook bij de kraakbeweging te zien was, riep weerstand op binnen de PPR.

Zo nam de PPR-fractie in 1980 op voorhand afstand van de 'Dodewaard gaat dicht'-actie, vanwege het antiparlementaire karakter van de actie en de ingecalculeerde kans op gewelddadige confrontaties, al bleek de blokkade dat jaar vreedzaam te verlopen.¹⁰¹ Bij monde van fractievoorzitter Ria Beckers stelde de PPR duidelijke grenzen aan buitenparlementaire acties. Voor de PPR was actie nodig om 'begrip te kweken voor de noodzaak van verandering', niet om agressie op te roepen of een 'rechtse tegenreactie' uit te lokken. Geweldloosheid was een 'keiharde grens', belangen van derden mochten niet onnodig worden geschaad en wie de wet overtrad, mocht zich niet onttrekken aan arrestatie en rechtsvervolging. Buitenparlementaire actie mocht geen doel op zich worden, maar moest gericht blijven 'op het bewerkstelligen van parlementaire besluiten'.¹⁰² De PPR sprak zich uit tegen gewelddadig optreden van de ME, maar keurde agressieve acties af.¹⁰³

De PPR onderstreepte begin jaren tachtig nog eens het belang van de 'twee-handen-strategie'. Op 21 november 1981, de dag dat er in Amsterdam 400.000 mensen betoogden tegen de plaatsing van kernwapens in Nederland, besloot het congres van de PPR nog meer dan voorheen een actiepartij te willen worden.¹⁰⁴ Dit paste bij de sterkere oriëntatie van de partij op klein-linkse partijen als de PSP en CPN en de bloei van de buitenparlementaire bewegingen op dat moment. Het bleek echter eenvoudiger om als congres een dergelijk besluit te nemen dan om dit als partij daadwerkelijk te realiseren. Veel gevolgen lijkt het congresbesluit niet gehad te hebben. Het vertaalde zich in de jaren daarna niet in meer door de PPR geïnitieerde of ondersteunde acties op milieugebied of ander terrein, of in een andere opstelling ten opzichte van actiegroepen.

De buitenparlementaire acties tegen kernenergie namen na 1981 in omvang en aantal af, hoewel het voor de PPR een belangrijke kwestie bleef. Het debat over kernenergie in Nederland en het energiebeleid in algemene zin werd aan het begin van de jaren tachtig voortgezet in het kader van een Brede Maatschappelijke Discussie. Het kabinet-Van Agt-Wiegel had hiertoe besloten in reactie op het maatschappelijke en politieke verzet tegen kernenergie.

Ook de PPR nam hier, in samenwerking met milieuorganisaties, aan deel.¹⁰⁵ Leo Jansen werd in 1981, toen hij na bijna negen jaar afscheid nam van de fractie, zelfs lid van de stuurgroep die de maatschappelijke discussie aanstuurde en registreerde, al was dat niet namens de PPR.

In januari 1984 verscheen het eindrapport van de stuurgroep: er bleek weinig maatschappelijk draagvlak voor de bouw van nieuwe kerncentrales. Volgens de PPR-fractie markeerde het rapport het definitieve einde van de grootschalige elektriciteitsopwekking en moest er nu een ander energiebeleid komen: duurzaam, decentraal en kleinschalig.¹⁰⁶ Het kabinet-Lubbers legde de uitkomst van de maatschappelijke discussie echter naast zich neer en oordeelde dat nieuwe kerncentrales nodig waren om op termijn aan de energiebehoefte van de Nederlandse industrie te kunnen voldoen.¹⁰⁷ Dat die nieuwe kerncentrales uiteindelijk toch niet gebouwd werden, was een gevolg van de afschrikwekkende kernramp in Tsjernobyl in 1986. De aanvankelijke beslissing van het CDA-VVD-kabinet tekende niettemin de prioriteit die de regering in de door crisis en werkloosheid getekende jaren tachtig gaf aan economische overwegingen. De PPR bleef zich vanuit de oppositie verzetten tegen het 'economische groeisyndroom' dat de westerse samenlevingen in zijn greep had.¹⁰⁸

Milieupolitiek in de jaren tachtig

Bas de Gaay Fortman voorspelde in 1974 dat de PPR zo'n tien jaar later zou zijn gestabiliseerd op vijftien zetels in de Tweede Kamer. Meer zou een voorhoedepartij volgens de fractievoorzitter nooit kunnen halen.¹⁰⁹ Die voorspelling bleek al te optimistisch. De partij kwam in de tweede helft van de jaren zeventig in een neergaande spiraal terecht, die ze niet wist te keren. Van het optimisme van de eerste helft van de jaren zeventig was in de jaren tachtig weinig meer over, niet alleen wat betreft de electorale perspectieven, maar ook als het ging om de maakbaarheid van de samenleving. 'Wie te optimistisch is, raakt teleurgesteld,' waarschuwde het partijbestuur in 1979.¹¹⁰ 'De bestaande machtsverhoudingen bleken weerbarstiger dan gedacht,' concludeerde de partij een paar jaar later terugblikkend, al voegde ze er strijdbaar aan toe dat de PPR de politieke eisen tot radicale verandering overeind hield.¹¹¹

Deze neergang droeg eraan bij dat begin jaren tachtig veel tijd en energie werden opgeslokt door een interne richtingenstrijd over vooral de strategie van de partij.¹¹² Moest de partij hernieuwd aansluiting zoeken bij PvdA en D66 of juist inzetten op samenwerking met PSP, CPN en EVP? In het kader van dit interne debat pleitten sommigen, zoals De Gaay Fortman, juist voor een uitgesproken 'groene' PPR. De radicalen voelden zich nauw verwant aan

de groene partijen die in die jaren elders in West-Europa werden opgericht. In 1979 lag voor de PPR al samenwerking met ecologische partijen in Europa in het verschiep, maar Leo Jansen kreeg als PPR-lijsttrekker bij de Europese verkiezingen niet genoeg stemmen om afgevaardigd te worden naar het Europees Parlement. Het Vlaamse *Agalev* en het Waalse *Ecolo* werden begin jaren tachtig in de partijkrant omschreven als 'de Belgische versie van de PPR'.¹¹³ Ook uit verslagen van partijcongressen van bijvoorbeeld de *British Ecology Party* en de *Irish Ecology Party* sprak een duidelijke identificatie met deze groene partijen.¹¹⁴ En na een overleg tussen de partijbesturen van de PPR en *Die Grünen* in de aanloop naar de Europese verkiezingen van 1984 noemden *Die Grünen* de PPR zelfs hun 'groene zusterpartij'.¹¹⁵

Moest de PPR ook expliciet het ecologisme als uitgangspunt voor haar politiek nemen? PPR-voorzitter Herman Verbeek bepleitte dit samen met het Groningse partijbestuurslid Rouke Broersma. De aarde, zo schreven zij, is een 'samenhangend stelsel van ecosystemen', waarbij de mens en de natuurlijke en sociale omgeving elkaar wederzijds beïnvloeden en van elkaar afhankelijk zijn, en dat niet eindeloos en straffeloos kan worden aangetast. Dit uitgangspunt moest leiden tot een geheel andere economische en maatschappelijke ordening. Zo diende de productie van goederen en diensten getoetst te worden aan ecologische en maatschappelijke normen en moesten zelfbeheer, kleinschaligheid en de menselijke maat leidend worden voor de inrichting van de samenleving. Verbeek en Broersma verbonden het ecologisme ook met internationale verhoudingen en cultuurpolitiek.¹¹⁶ Enkele PPR-leden schaarden zich met ingezonden brieven in de partijkrant achter het pleidooi voor het ecologisme als ideologisch fundament voor de PPR.¹¹⁷

Ook tegenstanders lieten van zich horen. Zo keerde de bioloog en voorzitter van de milieuwerggroep in de partij, Wouter van Doorn, zich tegen het politieke gebruik van het begrip 'ecologie': het was een uitermate vaag begrip om als politieke leidraad te nemen, dat veel mensen bovendien niet zouden begrijpen. Daarbij kwam dat milieu volgens hem als een 'luxethema' werd gezien in tijden van economische crisis. Hij waarschuwde dat de PPR alleen nog maar als een 'milieupartij' zou worden gezien, wat electoraal niet gunstig was gezien de beperkte aanhang van groene partijen in andere landen. Ten slotte wees hij erop dat het 'etiket' ecologisch onvoldoende recht deed aan de veelzijdigheid van de PPR-denkbelden. Hij gaf toe dat 'het specifieke van de PPR in het Nederlandse politieke spectrum' op ecologisch gebied lag, maar vond dat de toevoeging 'eko' te veel nadruk zou leggen op een deel van de PPR-ideeën.¹¹⁸ Uiteindelijk resulteerde het strategiedebat in de PPR in 1983 in een compromis. 'Ecologisch' werd officieel een van de begrippen die de identiteit van de partij definieerden, maar wel in een rijtje met andere begrippen: non-conformistisch, radicaal, solidair en libertair. Wat betreft partijpolitieke

samenwerking richtte de PPR zich in de jaren tachtig in toenemende mate op de klein-linkse partijen.¹¹⁹

Los van het interne partijdebat bouwden de milieupolitieke standpunten die de PPR in de nationale politiek uitdroeg voort op het verhaal dat de PPR zich begin jaren zeventig zo duidelijk eigen had gemaakt: grenzen aan de groei. De radicalen verzetten zich ook gedurende de economische crisis van de late jaren zeventig en de eerste helft van de jaren tachtig tegen de 'roofoeconomie'.¹²⁰ Fractievoorzitter Ria Beckers onderstreepte tijdens de Algemene Beschouwingen in oktober 1984 nog maar eens dat de PPR de bestaande economie als oorzaak van veel problemen zag, door 'de groeiwang, de agressiviteit, het produceren omwille van de produktie'.¹²¹ Selectieve economische ontwikkeling was volgens de radicalen nodig om vernietiging van het milieu en uitputting van de bodemschatten te voorkomen. De partij bleef fundamentele kritiek uitoefenen op het economische systeem en pleitte in het verkiezingsprogramma van 1986 bijvoorbeeld voor de 'vermaatschappelijking' van de economie.¹²²

Kringlooeconomie

De PPR wilde in de jaren tachtig nadrukkelijk ook een alternatief economisch perspectief bieden. Centraal daarin stond het idee van de 'kringlooeconomie'. In een dergelijke economie hoefden het bevorderen van werkgelegenheid enerzijds en natuurbescherming en milieubehoud anderzijds niet strijdig met elkaar te zijn, aldus Peter Lankhorst, die als 27-jarige student politicologie in 1973 PPR-fractievoorzitter was geworden in de Amsterdamse gemeenteraad en sinds 1981 milieuwoordvoerder was in de Tweede Kamer. De kringlooeconomie stoelde op een aantal uitgangspunten. Het grondstoffengebruik zou zo laag mogelijk gehouden moeten worden. Dit kon door producten zo duurzaam mogelijk te maken en reparatie en hergebruik, ook van reststoffen, te bevorderen. Daarnaast moest het gebruik van fossiele energie zo laag mogelijk gehouden worden, door maximale benutting van alternatieve energiebronnen, zoals zonne- en windenergie, biogas en afvalwarmte, en door een zo hoog mogelijk rendement bij energiegebruik. Verder mocht het gebruik van energie en grondstoffen zo min mogelijk risico voor de volksgezondheid en het milieu met zich meebrengen. Deze kringlooeconomie zou niet vanzelf door het marktmechanisme ontstaan; de overheid diende dit te stimuleren.¹²³ De motie die Lankhorst indiende om de kringlooeconomie centraal te stellen in het milieuplan van de kortstondige regering-Van Agt II (1981-1982) kreeg alleen de steun van PSP en CPN.¹²⁴ Ook in later jaren bleef de PPR het concept van de kringlooeconomie als alternatief uitgangspunt voor de inrichting van de economie naar voren brengen.

Naast fundamentele kritiek op de bestaande economie en ideeën over alternatieve principes kenmerkte de opstelling van de PPR zich in de jaren tachtig vooral door een kritische houding ten aanzien van het milieubeleid van opeenvolgende kabinetten. Hoewel de Nederlandse overheid met wetgeving milieuverontreiniging probeerde tegen te gaan, bleek de milieuproblematiek in de jaren tachtig keer op keer ernstiger dan voorheen gedacht.¹²⁵ In algemene zin oordeelde de PPR dat het milieubeleid te weinig prioriteit kreeg bij de afwegingen die de regering maakte. Steeds wees de partij erop dat de economische krachten sterker waren dan de zorgen over het milieu. Terugkerende punten in de parlementaire betogen van Lankhorst en Beckers waren het aansporen tot meer tempo bij de invoering van milieubeleid, het aankaarten van het gebrek aan effectiviteit van de maatregelen, en de oproep om vervuilers harder aan te pakken en milieubesparende activiteiten, technieken en ontwikkelingen meer te stimuleren. De PPR pleitte voor het maken van fundamentele keuzes in het milieubeleid. In plaats van symptoombestrijding gericht op het indammen van de gevolgen van milieuvervuilende activiteiten zouden de oorzaken moeten worden aangepakt.

Dat bleek bijvoorbeeld uit de opstelling van de radikalen ten aanzien van een nieuwe milieukwestie die in de loop van de jaren tachtig hoog op de politieke agenda kwam te staan: zure regen. Net als de aantasting van de ozonlaag en de opwarming van de aarde (het 'broeikaseffect') was zure regen een voorbeeld van mondiale milieuproblematiek, dat vanaf de late jaren zeventig in beeld kwam.¹²⁶ De eerste berichten over zure regen verschenen in Nederland rond 1980, als gevolg van de aantasting van bossen door zure neerslag in Scandinavië en Duitsland. Uit een onderzoek uit 1983 bleek dat ook de gezondheidstoestand van de Nederlandse bossen zeer zorgwekkend was. Ook vergrassing van heide en verzuring van venen waren het gevolg van zure depositie. Het beleid dat in de jaren daarna van de grond kwam om de verzuring van de bodem tegen te gaan richtte zich vooral op het terugdringen van de uitstoot van stikstof-, zwaveldioxiden en ammoniak.¹²⁷

PPR-woordvoerder Lankhorst sprak in mei 1984, tijdens het debat waarin de eerste beleidsnota over verzuring besproken werd, zijn bezorgdheid uit over de vraag of er effectief beleid zou komen om de verzuring tegen te gaan. Het was goed dat deze problematiek mede door toedoen van VVD-minister Pieter Winsemius serieuze aandacht kreeg, maar in het verleden was de invloed van de minister van Milieubeheer op zijn collega's van Economische Zaken, van Landbouw en van Verkeer en Waterstaat 'altijd veel te beperkt' geweest. Lankhorst pleitte voor vergaande maatregelen om de ammoniakuitstoot door de bio-industrie tegen te gaan, en voor goedkoper openbaar vervoer om de autoverkoop in te dammen.¹²⁸

De PPR waardeerde het dan ook toen een half jaar later de CDA-minister van Landbouw Gerrit Braks met een interim-wet kwam die de vestiging en

uitbreiding van varkens- en pluimveehouderijen nabij kwetsbare natuurgebieden verbood. Als het aan de radicalen lag was dit niettemin slechts een begin. Alleen een 'milieuvriendelijke wijze van bedrijfsvoering met een vermindering van de veestapel' zou een structurele oplossing kunnen bieden.¹²⁹ Op vergelijkbare wijze ondersteunde Lankhorst in 1988 maatregelen die bedoeld waren om de uitstoot van auto's en andere voertuigen terug te dringen, maar dat vond het PPR-Tweede Kamerlid niet genoeg: 'Verdere en concretere doelstellingen zijn nodig. Het anti-verzuringsbeleid vraagt om radicale inspanningen van de industrie, de energiesector, de landbouw en de automobiliteit.'¹³⁰

Ten tijde van het tweede kabinet-Lubbers (1986-1989) kwam de zorgwekkende toestand van het milieu volop in de politieke belangstelling te staan, onder meer door groeiende aandacht voor het broeikaseffect. In april 1987 verscheen het rapport *Our Common Future*, geschreven in opdracht van de Verenigde Naties. Die commissie beschreef op indringende wijze de grote mondiale milieuvraagstukken, waaronder klimaatverandering, en introduceerde het begrip 'duurzame ontwikkeling'. De boodschap luidde dat economische groei mocht, en zelfs nodig was om armoedeproblemen in het Zuiden aan te pakken, maar dat ecologische grenzen daarbij gerespecteerd moesten worden. Mede gezien de impact die het rapport had, kan het gezien worden als opvolger van *The Limits to Growth* uit 1972.¹³¹ De nadruk lag dit keer niet op de eindigheid en uitputting van de natuurlijke hulpbronnen, maar vooral op de vervuiling door het gebruik van diezelfde hulpbronnen.

Het in december 1988 gepubliceerde RIVM-rapport *Zorgen voor morgen*, een toekomstverkenning over het milieu, zorgde ervoor dat de ernst van de mondiale milieuproblemen ook veel aandacht kreeg in de Nederlandse politiek. De uitstoot van schadelijke stoffen moest drastisch en binnen afzienbare tijd omlaag. In het tweede kabinet-Lubbers kreeg milieubeleid hierna meer prioriteit. Het leidde in mei 1989 zelfs tot de val van het kabinet, omdat de vvd-fractie niet wilde instemmen met het afschaffen van het reiskostenforfait en de verhoging van de dieselaccijns, maatregelen die bedoeld waren om de groei van het autoverkeer te beperken en het milieubeleid te financieren.¹³² 'Milieu is in de mode,' constateerde de PPR in het ontwerpverkiezingsprogramma van 1989 enigszins misprijzend. Dit bood kansen, maar die werden volgens de radicalen onvoldoende benut. 'De dreigende milieuramp wordt met alle wetenschappelijke precisie die ons eigen is, tot in detail beschreven. Maar steeds weer verhinderen korte termijn-belangen dat gebeurt wat zonder uitstel nodig is.' En: 'Alle mooie woorden over de zorg voor het milieu – van ministers en regeringspartijen, van werkgevers en werknemers – verhelen niet dat het beleid vooral niet te diep in eigen vlees mag snijden.'¹³³

Waar het rapport *The Limits to Growth* aan het begin van de jaren zeventig een duidelijke, vormende invloed had op de milieupolitiek van de PPR, was dat met de rapporten aan het einde van de jaren tachtig op het eerste oog minder het geval. De PPR zag die vooral als een bevestiging van haar eigen visie op milieupolitiek. Nog steeds was 'een mentaliteitsverandering in ecologische zin' nodig 'en een daarop geënt sociaal-economisch beleid'. De partij pleitte voor wetgeving en heffingen in plaats van 'boterzachte' conventanten met het bedrijfsleven. Het productiesysteem, het groeidenken en de consumptiedwang dienden fundamenteel ter discussie te worden gesteld.¹³⁴

Duurzame groei

Toch waren er in de late jaren tachtig verschuivingen zichtbaar in de milieupolitieke standpunten van de partij. Duurzaamheid werd een centraal begrip in het partijprogramma. De PPR sprak, in lijn met het VN-rapport *Our Common Future*, bijvoorbeeld over duurzame economische ontwikkeling. De houding ten aanzien van economische groei was in die zin ook positiever, mits die 'een bijdrage aan welvaart zonder schade voor het milieu' leverde of zelfs zou bijdragen aan het herstel van het milieu. 'Zo'n opvatting sluit een behoorlijke economische groei bepaald niet uit,' aldus het ontwerpverkiezingsprogramma uit 1989.¹³⁵ Integendeel, de investeringen die nodig waren voor de gewenste 'ecologische modernisering' van de economie kostten weliswaar geld, maar zouden volgens de PPR resulteren in duurzame economische groei.

Het partijbestuur onder leiding van PPR-voorzitter Bram van Ojik had die nieuwe houding ten aanzien van economische groei nog krachtiger willen uitdragen. Van Ojik was in 1988 op 33-jarige leeftijd tot partijvoorzitter gekozen, op het twintigjarige jubileumcongres van de PPR. Hij was op dat moment al vijftien jaar lid van de partij. Na zijn studie economie, met als specialisatie ontwikkelingseconomie, was hij in de jaren tachtig onder meer medewerker van het wetenschappelijk bureau van de partij en eindredacteur van de *Radikalen-krant*. Het partijbestuur wilde onder zijn leiding inhoudelijk debat in de partij stimuleren, en had daartoe de opdracht gegeven tot het schrijven van een discussiestuk, dat in het najaar van 1988 verscheen onder de titel 'Groen Licht. Op weg naar een ecologische democratie'. Milieubeleid werd daarin aangewezen als een van de voornaamste 'toekomstgerichte issues' waarmee de partij zich kon profileren. Volgens de auteurs stond de 'ekologische imperatief' centraal in het PPR-denken: bij alle handelingen van individuen, bedrijven, organisaties en overheden dienden milieubehoud en -herstel voorop te staan.¹³⁶ De rol van de overheid werd daarbij echter beperkt. Niet wetten en regels, maar marktwerking werd centraal gesteld. De

werkelijke kosten voor het milieu moesten meegerekend worden in de prijzen van producten, bijvoorbeeld door milieuheffingen. Zodoende kon er een 'marktconform milieubeleid' ontstaan en was nulgroei niet meer nodig.¹³⁷

De poging om aansluiting te vinden bij de liberale tijdgeest moest bijdragen aan het nieuwe imago van 'vrolijk links' dat het partijbestuur wilde uitdragen.¹³⁸ Ook de auteurs van 'Groen Licht' wilden af van het beeld van een puriteinse partij die offers vroeg, tegen auto's en kleurentelevisies was en mensen hun welvaart misgunde met een beroep op de derde wereld en het milieu. Die associatie van de PPR met 'buikriem, stapjes terug en economie van het genoeg' was 'weinig wervend'.¹³⁹ Volgens partijvoorzitter Van Ojik was het idee van een economie van het genoeg een 'troetelkindje van de PPR in het verleden' en beoogde het partijbestuur een verandering van denken in de partij te stimuleren.¹⁴⁰ Maar het discussiestuk riep vooral veel tegenstand op. Volgens Van Ojik was 80 procent van de reacties negatief.¹⁴¹ Hierdoor kwamen de nieuwe ideeën slechts in afgezwakte vorm terug in het ontwerpverkiezingsprogramma van 1989, al werden met de nadruk op duurzame economische groei en de 'groentax' als milieuheffing nieuwe accenten gezet.

In vergelijking met de eerdere verkiezingsprogramma's van de PPR uit de jaren tachtig nam het thema milieu in het ontwerpprogramma van de radikalen uit 1989 duidelijk een prominentere plaats in. In 1986 meende een werkgroep van milieuorganisaties, vredes- en derdewereldgroepen nog dat de PPR wat achterbleef bij de andere klein-linkse partijen, en dat het verkiezingsprogramma van de PvdA zelfs het best scoorde op deze terreinen.¹⁴² De milieuwerkgroep van de PPR wilde in 1989 voorkomen dat de milieubeweging opnieuw constateerde dat niet de PPR, maar een andere partij bij uitstek de milieupartij was.¹⁴³ De titel van het ontwerpprogramma had in elk geval duidelijk een groene uitstraling: 'Een kwestie van beschaving. Pleidooi voor een ecologische democratie'. Met dat laatste begrip wilden de radikalen aangeven dat een ecologisch verantwoorde samenleving via democratische weg en op solidaire en rechtvaardige wijze tot stand moest worden gebracht: 'Pas als de bevolking veranderingen steunt, zullen deze duurzaam zijn'.¹⁴⁴ Tot een definitief verkiezingsprogramma kwam de PPR echter niet meer, omdat de partij bij de Tweede Kamerverkiezingen in september 1989, samen met de PSP, CPN en de Evangelische Volkspartij (EVP), meedeed onder de naam GroenLinks.

De PPR was voornemens om zich op de drempel van de jaren negentig als dé milieupartij te profileren. Gold dit ook voor het samenwerkingsverband dat de PPR met de PSP, CPN en EVP aanging? De naam die de partijen kozen, GroenLinks, wees daar wel op, al was met name de PSP aanvankelijk weinig enthousiast over het begrip 'groen'. Die partij had in de jaren zestig en zeventig weliswaar vooropgelopen met het agenderen van milieuproblemen, maar in de jaren tachtig was dat thema bij de PSP weer naar de achtergrond

verdwenen. Voor de PPR was 'groen' in de naam juist essentieel voor de gewenste uitstraling.¹⁴⁵ In het programma waren veel milieustandpunten opgenomen die ook te vinden waren in het ontwerpprogramma van de PPR uit 1989, zoals het idee van de kringlooeconomie en de invoering van ecologische belastingen (groentax en milieuheffingen). Niettemin valt op dat de PPR het thema milieu een prominenter plaats in haar ontwerpverkiezingsprogramma had gegeven dan de samenwerkende linkse partijen deden in het programma van GroenLinks uit 1989. Waar de PPR bijvoorbeeld demonstratief het eerste hoofdstuk aan milieu wijdde, volgde in het programma van GroenLinks het thema milieu pas na de hoofdstukken over sociaaleconomische kwesties en vrede en veiligheid, wat als een concessie aan de CPN en de PSP kan worden beschouwd. De groene programmapunten kwamen zo enigszins in de schaduw van de rode punten te staan.¹⁴⁶

Slot

Verschillende milieugerelateerde thema's die de PPR vanaf het begin van de jaren zeventig aan de orde stelde in de Nederlandse politiek staan vijftig jaar later hoog op de agenda. De overtuiging dat de planeet grenzen stelt aan de economie, de aandacht voor negatieve gevolgen voor toekomstige generaties, het pleiten voor een kringlooeconomie, voor recycling, energiebesparende maatregelen en de ontwikkeling van alternatieve energiebronnen, zoals zonne- en windenergie: wie de milieuparagrafen van de PPR-programma's doorneemt komt heel wat standpunten tegen die opvallend actueel zijn. De mentaliteitsverandering die de radikalen noodzakelijk achtten voor een ingrijpende 'vergroening' van de economie lijkt de laatste jaren in een versnelling te zijn gekomen. De milieuparagrafen van de PPR bevatten echter ook veel punten die nauwelijks nog worden gehoord in de Nederlandse politiek; denk bijvoorbeeld aan de materiële versobering die volgens de radikalen onontkoombaar was, of aan de voorkeur voor kleinschaligheid. Meer in algemene zin kenmerkte de milieupolitieke visie van de partij zich door een radicaliteit die (ook) tegenwoordig allesbehalve gangbaar is.

De PPR was een systeemkritische partij die de vrijemarkteconomie fundamenteel wilde hervormen. De ruimte voor economische ontwikkeling diende te worden afgebakend door maatschappelijke kaders, die op democratische wijze bepaald moesten worden – al bleef het vaag hoe dat er concreet uit zou moeten zien. Milieu zou in elk geval een van die kaders moeten zijn. Sterk beïnvloed door het rapport *The Limits to Growth* vertolkten de radikalen consequent de boodschap van 'grenzen aan de groei' in de nationale politiek. In de tweede helft van de jaren tachtig zette de PPR nieuwe accenten door de nadruk te leggen op duurzame economische groei. Milieubewustzijn

was voor radikalen overigens zeker niet alleen een kwestie van wet- en regelgeving, maar moest ook tot uiting komen in persoonlijke keuzes van burgers.

Keer op keer kregen milieuoverwegingen in de ogen van de radikalen te weinig prioriteit ten opzichte van economische belangen. Tot teleurstelling van de partij gold dit in algemene zin ook voor het kabinet-Den Uyl, waarin drie PPR-bewindslieden zitting hadden. Bij sommige kwesties, zoals bij het besluit over de Oosterscheldekering, gaf het milieuaspect wel de doorslag, maar daarbij ging het niet om een structurele hervorming. Een aanzienlijk deel van de achterban van de partij stond zeer kritisch ten opzichte van het centrumlinkse kabinet, en leek zich meer thuis te voelen bij de principiële stellingname van een oppositiepartij dan bij een politiek van compromissen. Kenmerkend voor de PPR was dat ze, ook inzake milieukwesties, een brug probeerde te slaan tussen buitenparlementaire strijd en parlementaire politiek, zowel op lokaal als op nationaal niveau. De strijd tegen kernenergie, waarbij de radikalen nauw samenwerkten met andere organisaties en partijen, is daarvan het belangrijkste voorbeeld.

Hoewel de partij zichzelf als ‘voorhoedepartij’ presenteerde, geraakte de PPR in de jaren tachtig steeds meer in de marge van de Nederlandse politiek. Uiteindelijk bleek een fusie met drie andere kleine linkse partijen het meeste perspectief te bieden op het krachtig agenderen van een groene politieke agenda.